

KARABAĞ SORUNU İÇERİSİNDE ZENGEZURUN YERİ VE ÖNEMİ**THE PLACE AND IMPORTANCE OF ZENGEZUR
IN THE CONTEXT OF THE KARABAKH PROBLEM**

*Prof. Dr., Öğretim Üyesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü,
İİBF, Kırşehir Ahi Evran
Üniversitesi
agokbel@ahievran.edu.tr

ORCID ID:
0000-0001-8259-8808

**Y. Lisans Öğrencisi,
Uluslararası İlişkiler Anabilim
Dalı, Sos. Bilimler Enstitüsü,
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
mehdi.agaddin@gmail.com

ORCID ID:
0000-0003-0307-2934

Başvuru Tarihi/ Received:
17.03.2023
Kabul Tarihi/Accepted:
26.04.2023

Ahmet GÖKBEL*, Mehdi AGHADDİNLİ**

Özet

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olan Karabağ, Azerbaycan Türkleri için son derece önemli bir bölgedir. Karabağ, Kür ve Aras nehirleri ile Ermenistan sınırlarına yakın olan Göyçe gölü arasındaki dağlık ve ovalık kesimlerden ibarettir. Karabağ'a tarihi açıdan bakıldığında zaman görülür ki bu bölge, Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile birlikte, Ermenistan ve İran'ı da kontrol edilebilir bakımından önemli jeopolitik konuma sahiptir.

Karabağ'ın bir parçası olan Zengezur bölgesi ise sadece Azerbaycan için değil aynı zamanda bölge ülkeleri içinde önem arz eder. Hatta kaynaklar, Zengezur bölgesinin oluşturduğu koridorun yerel, bölgesel ve kıtalararası olmak üzere üç açıdan önem arz ettiğini belirtirler. Makalemizde son derece önem arz eden Zengezur bölgesinin ve oluşturduğu koridorun önemi üzerinde durulacaktır. Bunu da Karabağ'ın Tarih Gelişimi, Karabağ Sorunu, Zengezur'un Tarihi ve Zengezur'un Önemi şeklinde dört başlık halinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan; Türkiye; Ermenistan; Karabağ; Zengezur.

Abstract

Karabakh, which is an integral part of the independent Azerbaijan Republic is an extremely important region for Azerbaijani Turks. Karabakh consists of mountainous and plain areas between the Kur and Aras rivers and Goyce Lake, which is close to the borders of Armenia. When looking at Karabakh from a historical perspective, it can be seen that this region has an important geopolitical position in terms of controlling Armenia and Iran, along with other regions of Azerbaijan.

The Zangezur region, which is a part of Karabakh, is important not only for Azerbaijan but also for the countries in the region. In fact, sources state that the corridor formed by the Zangezur region is important in three aspects as local regional and intercontinental. In our article, the importance of the Zangezur region and the corridor it creates will be emphasized. This will be discussed under four headings as the Historical Development of Karabakh, the Karabakh Problem, the History of Zangezur and the Importance of Zangezur.

Keywords: Azerbaijan; Turkey; Armenia; Karabakh; Zangezur.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

ISSN 2618-6217

1. Giriş

Güney Kafkasya, stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca bölgenin güçlü devletleri arasında mücadele alanı olmuştur. Söz konusu bölge Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde tamamen Sovyetlerin kontrolünde bulunduğu için, dünyaya kapalı hale getirilmiştir. 20. yüzyılın sonlarına doğru, SSCB'nin dağılmasından sonra bu bölge dünya için yeniden cazibe merkezi haline gelmiştir. Güney Kafkasya'nın jeopolitik önemi hem onun doğal kaynakları hem de coğrafi konumu nedeniyle. Zira bu bölge, Avrupa ve Asya gibi iki farklı kıtayı birleştirdiği gibi, iki farklı medeniyetin de kavuştuğu yer olarak nitelendirilebilir.

Öte yandan Güney Kafkasya'nın önemli bir parçası olan Azerbaycan, coğrafi açıdan Orta Doğu, Avrupa ve Asya'nın kesişim noktasında bulunmaktadır. Böyle bir coğrafi konuma sahip olması Azerbaycan'ın jeopolitik önemini artırmakta ve onu bölgede ekonomik ve siyasal güce dönüştürmektedir. Örneğin enerji kaynakları, güvenli enerji ve transit taşıma imkânları önem arz etmektedir. Aynı zamanda askeri stratejik konumu, bölgesel entegrasyonu mümkün kılan toplumsal ve kültürel değerleri, politik ve ekonomik yapısı ile demografik niteliği, son derece önem arz eden jeopolitik unsurlardır. Bunların bir kısmı daha çok uluslararası ve bölgesel, diğer kısmı ise ulusal boyutta belirleyici niteliğe sahiptir.

Azerbaycan, toprak bütünlüğünü İkinci Karabağ savaşıyla yeniden sağlamıştır. 44 gün boyunca Azerbaycan, Ermenistan'ın 30 yıl boyunca inşa ettiği ve güçlendirdiği bütün mevzilerini yok ederek, Ermenistan ordusuna karşı net bir zafer kazanmıştır. Elbette ki bu zafer birçok açıdan önemli fırsatlar ortaya çıkarmıştır.

Bu fırsatların en önemlilerinden biri de Zengezur koridorunun açılması yönünde bir karar alınmasıdır. Bu karar, geçmişte SSCB'nin en başarılı politikalarından biri olarak görülen ve Türk dünyasının kapısı olan Zengezur bölgesini Azerbaycan'dan ayırıp Ermenistan'a hediye etme yanlışını da ortadan kaldırmaktadır.

Bununla hem Azerbaycan eko-politik ve jeo-ekonomik açıdan güçlenecek hem de ana vatanından kopan Nahcivan'a hava ve kara yolu ile bağlanacaktır. Aynı zamanda Türkiye ile doğrudan karayolu ile bağlantı sağlanacaktır. Son derece önem arz eden Zengezur bölgesi ve koridorunun açılması, bu çalışmada, Karabağ'ın Tarihi Gelişimi, Karabağ Sorunu, Zengezur'un Tarihi, Zengezur'un Önemi şeklinde dört başlık halinde ele alıp incelenmeye çalışılmıştır.

2. Karabağ'ın Tarihi Gelişimi

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olan Karabağ, Azerbaycan Türkleri için son derece önemli bir bölgedir. Karabağ, Kür ve Aras nehirleri ile Ermenistan sınırlarına yakın olan Göyçe gölü arasındaki dağlık ve ovalık kesimlerden ibarettir. Tarihi açıdan Karabağ,

Azerbaycan'ın diğere bölgeleri ile birlikte, Ermenistan ve İran'ı da kontrol edebilme bakımından önemli jeopolitik konuma sahiptir. Yüz ölçüm olarak ise 18.000 km² sahiptir (Hacıyev, 2005:106).

Karabağ bölgesi denince Ağdam, Terter, Yevlax, Fizuli, Beylagan, Qubadlı, Cebrayıl, Mingeçevir, Ağcabedi, Hovend, Şuşa, Esgeran, Hankendi, Laçın, Kelbecer, Hanlar, Gorus, Ağdere, Berde, Zengezur ve Hadrut şehirleri akla gelir. Dağlık Karabağ bölgesi ise başta Hankendi olmak üzere Şuşa, Akdere, Hadrut, Hovend, ve Askeran şehirlerini kapsar (Talibov, 2005:57; Gürel, 2020:980). 1920 yılında Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra, Sovyetler Birliği tarafından siyasi gerekçeler adı altında Karabağ'da Ermenilerin azınlık halinde yaşadığı bölgeye Dağlık Karabağ adı verilmiştir. Dağlık Karabağ ise yüz ölçümü olarak 4.400 km²' alanı kapsayan bir bölgedir (İmanov, 2005:5).

Karabağ kelimesinin menşei Türkçe olup, bölgeye gelen Türk kavimleri tarafından bu ad verilmiştir. "Kara" dağlık alanı "Bağ" ise verimli arazileri temsil eden iki Türkçe kelimedenden oluşur (Taşkiran, 1995:48; Çapraz, 2012:235).

Coğrafi açıdan Karabağ bölgesi çok önemli bir konuma sahiptir. Bunun sebebi Kafkasya, Asya ve Avrasya bölgelerinin yollarının kesiştiği yerde olmasıdır. Karabağ İpek yolunun da kavşak noktasıdır. Aynı zamanda bölge hem İran'ı hem de Ermenistan'ı kontrol edebilecek bir konumdadır (Pehlivan, 2016:95).

M.Ö 4 binli yıllardan itibaren Karabağ'da sırasıyla Hürrüler, Sakalar, Finikyalılar, Oğuz boylarından bazılarıyla birlikte, Romalılar, Sasaniler, Hunlar, Kıpçaklar ve Safavilerin yaşadığı kaydedilir. Safaviler sonrası Karabağ dâhil olmak üzere Azerbaycan toprakları çeşitli savaş ve sıkıntılara sahne olmuştur. Çarlık Rusya'sı, Güney Kafkasya'da güçlenmek için Hazar kıyılarını kullanarak Hint okyanusuna çıkmak amacıyla Azerbaycan topraklarından hiç vazgeçmek istememiştir. 1804 yılında Gence hanlığının işgali Azerbaycan topraklarının işgalinin ilk adımlarını oluşturur. Ancak aynı yıl bu bölgenin paylaşımı konusunda Rusya ve İran arasında savaş başlamıştır. 13 Ekim 1813 tarihinde Karabağ'ın Gülistan şehrinde yaptıkları anlaşma gereği Azerbaycan topraklarının çoğu Rusya topraklarına dâhil edilir (Kengerli, 1999:7; Hüseyinov, 2012:218; Pompeyev, 1996:28).

1826 yılında İran ile Rusya arasında yeniden başlayan savaş, 1828 yılında iki devlet arasında yapılan Türkmənçay anlaşması ile son bulur. Söz konusu anlaşmaya göre, Azerbaycan'ın kuzeyi Rus çarlığı kontrolüne girerken güney Azerbaycan İran'ın kontrolüne bırakılır (Süleymanov, 2014:624; Yeşilot, 2018:191).

28 Mayıs 1918 tarihinde Memet Emin Resulzade ve silah arkadaşları tarafından kurulan ve bağımsızlığı 23 ay süren Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti (Rızayev, 2020:894) döneminde Zengezur da dâhil olmak üzere Karabağ Azerbaycan sınırları içerisinde yer alır.

Sovyet hâkimiyeti yıllarında Rusların desteğini alan Ermeniler bu fırsatı değerlendirerek Azerbaycan'a karşı birçok eyleme imza atmışlardır. Örneğin "Yeni bir yol" (Özdem- Yılmazçelik, 2013:26) yapma bahanesiyle eski köprüler yıkılmış ve bin yıllık geçmişi olan mezarlıklar yerle bir edilmiştir. Yine tarumar ettikleri çeşitli tarihi eserlerin yerlerine Ermenice yazılmış eserler konulmuştur. Bütün bunlara ilaveten taşların üzerine haç resmi oyarak toprağa gömmüşler ve daha sonra nehre atmışlardır. Aradan belli bir müddet geçtikten sonra da bunları bulduklarını iddia ederek "*Burası Ermenilerin*" diye algı yapma yoluna gitmişlerdir. Bütün bunlar da gösteriyor ki Ermeniler tarafından adeta yeni bir tarih oluşturulmaya çalışılmıştır. Ne yazık ki bu korkunç ve acımasız yaklaşım, birçok masum insanın katledilmesine ve binlerce ailenin perişan olmasına yol açmıştır (Velihanly, 2022:110; Aydın, 2013:154; Nağı, 2014:86).

3. Karabağ Sorunu

Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları bağımsızlık öncesine dayanmaktadır. Bu iddialar özellikle 19. yüzyılda zaman zaman Ermeniler tarafından dillendirilir. Türkmençay anlaşmasından itibaren Ermenilerin bu bölgelere göç etmesi yoğunlaşmıştır. Bu anlaşmadan sonra Ermenilerin zaman zaman bu bölge ile ilgili hak iddia ettikleri görülür (Umudlu, 2004:78; Süleymanov, 2014:630).

1989-1994 tarihleri arasında Ermenistan, Rusya'nın da desteği ile Azerbaycan toprağı olan Karabağ bölgesini aşamalı olarak işgal edip başta Hocalı olmak üzere bazı bölgelerde katliamlar yapar (Paşayev, 2011:84; Erarslan- Özdemir, 2021:318-320; Rızayev, 2021:45-50).

26 Nisan- 2 Mayıs 1994 tarihleri arasında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) tarafından oluşturulan bir heyet bölgeyi ziyaret eder. Yaklaşık bir ay sonra 4-5 Mayıs tarihlerinde ise yine AGİT koordinesinde Rusya ve Kırgızistan Dış İşleri temsilcileri ile Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri Bişkek'te bir araya gelirler. Bu görüşme sonucunda Bişkek Protokolü imzalanır. İmza altına alınan protokolde kısaca savaşın Azerbaycan ve Ermeni halkına zarar verdiğini ve çatışmaların durdurulmasının önemi vurgulanır. 9 Mayıs'ta 12 Mayıs itibariyle ateşkes yapılması ve iki ülke arasındaki sorunların diyalog yoluyla çözülmesi konusunda anlaşmaya varılır. Nihayet 12 Mayıs itibariyle ateşkes uygulanmaya başlanır. Her ne kadar bu ateşkesle iki ülke arasındaki savaş resmen sona erdirmiş gibi görünse de, 2020 Eylül ayına kadar Ermeniler tarafından birçok defa ateşkes ihlal edilmiştir (Terabik, 2017:87; Məmmədov – Məmmədov, 2018:85) (AGİT resmi internet sitesi, <https://www.osce.org/summits>).

Azerbaycan, yaklaşık 30 yıl topraklarının %20'sini işgal eden Ermenistan ile müzakere ederek Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki problemleri barışçıl yollarla çözmeye çalışsa da arzu edilen sonuç elde edilemez. Aksine bu süre zarfında Ermenistan'ın işgal ettiği topraklardan geri çekilme yerine farklı zamanlarda defalarca sınır hatlarında ateşkesi ihlal

ettiği görülür. Ermenistan devamlı şekilde, çekilme yerine zaman kazanıp, kendini cephede güçlendirmeye çalışır. Ermenistan devlet başkanı Nikol Paşinyan'ın 5 Ağustos 2019 günü Hankendi'de yaptığı "Karabağ, Ermenistan'ın bir parçasıdır ve nokta!" açıklaması, Ermenistan'ın saldırganlık politikasının açık bir şekilde devam edeceğine en güzel şekilde örnektir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Valday Uluslararası Tartışma Kulübü'nün 3 Ekim 2019'da düzenlediği 16. yıllık toplantısında Nikol Paşinyan'ın açıklamasına sert tepki göstererek, "Karabağ Azerbaycan'dır ve!" sözleri ile Paşinyan'a cevap verir. Nihayet 27 Eylül 2020 tarihinde sabah saatlerinde Ermenistan Silahlı Kuvvetleri büyük çaplı bir provokasyon başlatarak, sınır hattındaki Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerini ve bazı yerleşim yerlerini top atışlarıyla ateş altına alır (Keskin, 2022:660) (Azerbaycan Millî Savunma Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi, <https://mod.gov.az/az/xeberler-791/>).

Ermenistan'ın 27 Eylül 2020'de başlattığı bu sınır ihlali ve provokasyon Azerbaycan tarihinde unutulmayacak günlerden biri olur. Ermenistan'ın söz konusu saldırısı üzerine aynı gün Azerbaycan silahlı kuvvetleri, karşı taarruza geçerek Karabağ'ı işgalden kurtaracak geniş çaplı bir Vatan Savaşı başlatır. Aynı zamanda ülkede sıkıyönetim ilan edilir. Kısa süre içerisinde Azerbaycan az kayıpla önemli kazanımlar sağlamayı başarır. Başlangıçta bir dizi köy ve stratejik köprüyü işgalden kurtarır. 22 Ekim itibarıyla Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, Karabağ'ın İran'la olan güney sınırını tamamen ele geçirir. İran sınırının düşman işgalinden kurtarılması, Zengezur koridorunun tekrar açılmasına kapı aralar. Azerbaycan kuvvetleri 23 Ekim'de Laçın Koridoru'na doğru ilerlemeye başlar. Laçın Koridoru, Ermenistan'ı Karabağ'a bağlayan tek oto yoldur. Söz konusu yolun kontrol edilmesi Ermenistan'ın yakıt mühimmat ve askeri tahkimat stoklamasını engeller. Azerbaycan, Ermeni askeri konvoyların geçişini önlemek için gün boyunca Ermenistan ordusunu top ve füzelerle ateş altına alır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki savaş boyunca Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin hedefinde sadece Ermeni ordusu ve askerleri varken Ermeniler Azerbaycan askerlerinin yanı sıra birçok sivil yerleşim bölgelerini de bombalamışlardır. İşgalci Ermeni silahlı kuvvetleri, cephe hattından attıkları bomba ve füzelerle başta Berde şehri olmak üzere Gence ve Mingeçevir şehirleri ile bunlara bağlı küçük köy ve yerleşim yerlerini acımasızca hedef almışlar ve birçok sivilin ölmesine yol açmışlardır (Asker & Özpınar, 2021:85-87; Şahinoğlu, 2021:2-5).

Süreç içerisinde 4 Ekim'de Cebrayıl, 17 Ekim'de Fuzuli, 20 Ekim'de Zengilan, 25 Ekim'de Gubadlı, 8 Kasım'da ise Şuşa Ermeni güçlerinin kontrolünden kurtarılmıştır. Şuşa zaferini Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Şehitler Anıtına giderek şu ifadelerle kutlamıştır:

"Aziz Şuşa, sen özgürsün! Aziz Şuşa biz geri dönmüşüz! Aziz Şuşa, biz seni canlandıracağız! Şuşa Bizimdir! Karabağ bizimdir! Karabağ Azerbaycan'dır." (Özgen, 2021:104).

10 Kasım'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı, Ermenistan Başbakanı ve Rusya Devlet Başkanı çatışma bölgesinde ateşkes ve tüm askeri operasyonların durdurulması hakkında bir bildiri imzaladılar. Bu bildiri Azerbaycan ve Ermenistan savaşını sona erdirir ve Azerbaycan toprak bütünlüğü büyük ölçüde yeniden tesis etmiş olur. Üç devlet arasında varılan bu mutabakat metni sonrasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev yaptığı açıklamada şu cümlelere yer verir:

“Dağlık Karabağ sorunu artık çözülmüştür, Azerbaycan bu sorunu hem savaş alanında hem de masada çözmüştür. Savaş alanındaki zafer, düşmanı beyaz bir bayrak çekmeye ve teslim olmaya zorladı. 10 Kasım'da imzalanan bu bildiri Ermenistan'ın kapitülasyon eylemidir.” (Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sitesi <https://president.az/az/articles/view/45923>).

Üç devlet tarafından imza altına alınan bildiri maddelerini burada vermemiz konu açısından önem arz etmektedir. Bildiri aynen şu şekildedir:

Bizler Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İ. Aliyev, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı N. Paşinyan ve Rusya Federasyonu Başkanı V. Putin aşağıdaki anlaşma metnini beyan ediyoruz:

- *“Dağlık Karabağ çatışma bölgesindeki ateşkesi ve tüm askeri harekâtın 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saati ile 00.00'da durdurulması planını ilan eder. Bundan sonra “Taraflar” olarak anılacak olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti, hâlihazırda ellerinde bulundurdukları bölgelerde kalacaklardır.*
- *Ermenistan tarafının elinde bulunan, Azerbaycan'ın Kazak Bölgesi, Ağdam bölgesi ve toprakları 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan'a geri verilecektir.*
- *Dağlık Karabağ'daki temas hattı ve Laçın koridoru boyunca, Rusya Federasyonu barış gücüne ait 1.960 hafif silahlı askeri personel, 90 zırhlı personel taşıyıcı araç, 380 adet otomobil ve özel teçhizatlı araç konuşlandırılacaktır.*
- *Rusya Federasyonu barışı gücü, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin çekilmesiyle eş zamanlı olarak bölgeye konuşlandırılacaktır. Rusya Federasyonu barış gücünün bölgedeki varlığı 5 senedir. Bu 5 yıllık süreç tarafların sürenin bitimine 6 ay kala itiraz etmemeleri halinde otomatik olarak 5 yıllık periyodlarla uzar.*
- *Çatışmanın muhataplarınca anlaşma hükümlerinin uygulanması sırasındaki kontrolü daha etkili kılmak maksadıyla, ateşkesi kontrol etmek üzere bir barışı koruma merkezi meydana getirilecektir.*
- *Ermenistan Cumhuriyeti 15 Kasım 2020 tarihine kadar Kelbecer Bölgesi'ni ve 1 Aralık 2020 tarihinde ise Laçın Bölgesi'ni; Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak ve aynı zamanda Şuşa şehrine kadar ulaşmayacak olan 5 kilometre genişliğindeki Laçın Koridoru'nu elinde tutmak kaydıyla, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne geri verecektir.*
- *Tarafların mutabakatı ile önümüzdeki üç yıl içinde, Laçın koridoru boyunca Hankendi ve Ermenistan arasında iletişimi sağlayacak ve Rus*

barış gücü tarafından korunacak yeni bir trafik güzergâhının inşası için bir plan belirlenecektir.

- *Azerbaycan Cumhuriyeti sivillerin, ulaşım, yük araçlarının Lâçin koridoru boyunca her iki yönde de geçiş güvenliğini garanti eder.*
- *Bölgede yerinden edilmiş siviller ve mülteciler, Dağlık Karabağ topraklarına ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin kontrolü altındaki komşu bölgelere geri döndürülecektir.*
- *Savaş esirlerinin, diğer tutukluların ve cenazelerin değişimi gerçekleştirilecektir. Bölgedeki tüm ekonomik bağlantılar ve ulaşım bağlantıları durdurulacaktır. Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahcivan Özerk Cumhuriyeti arasında sivillerin, ulaşım ve yük araçlarının her iki yönde serbest bir şekilde hareketini organize etmek amacıyla ulaşım bağlantısı sağlayacaktır. Ulaşım kontrolü, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin (FSB) Sınır Muhafız Organları tarafından yürütülecektir. Tarafların mutabakatı ile Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım yolları inşa edilecektir" (Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sitesi, <https://president.az/az/articles/view/45923>).*

Bildiri metninde görüldüğü üzere Karabağ bölgesindeki geri kalan toprakların önemli bir kısmı aşamalı olarak Azerbaycan'a teslim edilecektir. Yine bildiri metnine bakıldığında Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahcivan Özerk Cumhuriyeti arasında yeni ulaşım ve iletişimin inşasının da kurulmasına karar verildiği görülmektedir. Bu da Zengezur koridorunun yeniden oluşturulmasının önünü açacak önemli bir adımdır.

4. Zengezur'un Tarihi

Zengezur, Azerbaycan'ın zengin tarihi geçmişe sahip bölgelerinden birisidir. Azerbaycan'ın güney-batısı ile Ermenistan'ın topraklarının güney-doğusunu kapsar (Göyüşov, 1993:75). Zengezur ili esas olarak birkaç bölgeden oluşur. Bu bölgeler, Qafan, Gorus, Qarakilse, Mehri, Zəngilan ve Qubadlı'dır. Tarihi kaynaklar da gösteriyor ki Zengezur bölgesi, Türklerin kadim yurtlarından birisidir. Özellikle Zengezur'da Türkçe kökenli adların çokluğu bu düşünceyi destekler. Zengezur, adını bu bölgelerde yaşayan ve yiğitlikleri ile ün salan "Zengi" Türk boyundan almaktadır (Taşkiran, 1995:50; Aliyev, 2017:97).

Bu bölgenin eskiden beri sık sık çeşitli saldırılara maruz kaldığı görülür. 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede gerçekleşen olaylar Zengezur için talihsiz bir dönem olarak ifade edilir. Zira "Gülüstan" (1813) ve "Türkmençay" (1828) anlaşmalarından sonra İran'dan gelen Ermenilerin Karabağ'ın farklı bölgelerinin yanı sıra Zengezur'a da yerleştirilmesi önem arz eder (Süleymanov, 2014:622).

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde, 1918-1920 tarihleri arasında Zengezur, Azerbaycan sınırları içerisinde yer alır. O dönemde Zengezur bölgesi Gence Valiliği'nin bir parçasıdır. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgal etmesi üzerine, Zengezur topraklarının büyük bir kısmı 1921 tarihinde Azerbaycan'dan alınıp Ermenistan'a verilir

(Şahbazov, 2020:15; Şimşir, 2012:68; Nazım, 2018:28; Sadıgov, 2021:7-12).

1919'da Zengezur'daki 222 yerleşim yerinden 116'sı Azerbaycan Türklerine ait olup 1920'de Zengezur'da yaşayan toplam nüfusun %70'ini Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu kaydedilir. Ancak 1931-1986 yılları arasında bu oranın gittikçe Ermenilerin lehinde değiştiği görülür. Bu süre içerisinde Ermeniler, Rusların da desteğiyle bölgedeki Azerbaycan Türklerinin önemli bir kısmını ata yurtlarından sürdükleri gibi bölgedeki Azerbaycan Türklerine ait bütün yer adlarını değiştirme yoluna giderek Ermeni isimleri koyarlar. Bazı kaynaklarda 1924 ile 1959 yılları arasında 18 şehir, 495 köy ve yerleşim yerinin adlarının değiştirildiği belirtilir (Acicbe, 2020:156; Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi: <https://www.stat.gov.az/>).

Görüldüğü üzere Sovyetler Birliği döneminde özellikle 1980'li yılların sonuna kadar Rusların desteğini arkasında hisseden Ermenistan ve yöneticileri, Zengezur bölgesinin Türkiye-Azerbaycan ve dolayısıyla Türkiye-Orta Asya arasındaki irtibatı sağlayacağı düşüncesiyle bu koridorun tamamen kendi kontrolleri altında olması için özel gayret göstermişlerdir.

Henüz Sovyetler Birliği dağılmadan önce (1988-1991 yılları arası) Ermeni silahlı grupları, Karabağ'da, özellikle Azerbaycan Türklerinin bulunduğu yerleşim yerlerine saldırılarını sıklaştırır. Bu saldırılar sonucunda binlerce kişi Karabağ bölgesinden göç etmeye zorlanır ve bir kısmı da katledilir. Bu yaşanan olaylar karşısında bütün Azerbaycan halkı sokaklara inip tepki gösterir. Azerbaycanlıların genel tepkisi Sovyet yönetimini rahatsız ettiği için 1990 yılının Ocak ayının 19'unda Sovyet ordusu başta Bakü olmak üzere diğer bazı Azerbaycan yerleşim yerlerine girerek en az 130 olmak üzere birçok sivil silahsız masum insanın hayatını kaybetmesine neden olur. Tanklar ve ağır zırhlı araçlar insanların üzerlerine sürülür, ambulanslara ve yolcu otobüslerine ateş açılır (Hasanoğlu, 2013:156; Süleymanzadə, 2009:49).

Bu arada Sovyetlerin dağılma süreci başlar. 23 Ağustos 1991 tarihinde Ermenistan, 18 Ekim 1991'de ise Azerbaycan bağımsızlığını ilan eder. Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Karabağ bölgesine saldırılarını daha da artırır. 2 Eylül 1991 tarihinde ise Ermenistan'a bağlı "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" kurulduğunu ilan eder. Bunun hemen akabinde Rusya Federasyonu ve Ermenistan arasında "Dostluk, işbirliği ve güvenlik" anlaşması imzalanır. Aynı yılın sonlarına doğru Ermenistan parlamentosu, Karabağ'ı Azerbaycan'ın bir parçası gibi gösteren hiçbir uluslararası sözleşmeyi tanımayacaklarını duyurur (Kurbanov, 1996:20).

Gelişen olaylar sonucunda 26 Şubat 1992 tarihinde Ermeniler, Ruslarında desteğini alarak Karabağ toprakları içerisinde yer alan Hocalıyı yerle bir ederek 600'ün üzerinde masum Azerbaycan Türkünü öldürerek büyük bir katliam gerçekleştirirler (Mustafayev, 2011:25; Hacıyev, 2012:192; Garagözov, 2013:140; Ürekli, 2020:170). 1988

yılından itibaren 1994 yılına kadar Ermeniler, Karabağ'da aşama aşama ilerleyerek neredeyse Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'sini işgal altına alırlar.

İki devlet arasında 07.05.1994 tarihinde Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bir protokol imzalanır. Söz konusu protokol gereği 12 Mayıs 1994 gününden itibaren ateşkes ilan edilir (Terabik, 2017:86; Məmmədov, 2018:48). Bu anlaşma Ermeni saldırılarını kısmen azaltsa da Ermenistan hiçbir zaman saldırgan politikalarından vazgeçmemiştir.

Bu Zengezur ve Karabağ sorunu yıllarca belirsizliğini korur. 2003 yılında başa geçen İlham Aliyev de babası Haydar Aliyev'in Karabağ'a yönelik politikalarını devam ettirir. İlham Aliyev, hemen hemen bütün toplantılarında Karabağ ve Zengezur bölgesinin bir Azerbaycan yurdu olduğunu, buraların mutlaka işgalden kurtarılıp Azerbaycan'a katılacağını dile getirir.

Örneğin 8 Nisan 2014 tarihinde Aliyev, Nahcivan Özerk Cumhuriyetinin kuruluşunun 90'uncu yıl yıldönümü kutlamalarında yaptığı konuşmada, Zengezur bölgesiyle ilgili tarihi adaletsizliğin ortadan kaldırılacağını şu sözlerle ifade etmiştir:

"Halkımıza karşı adaletsizlik edilmiştir. Çünkü Azerbaycan'ın toprağı olan bu bölge Azerbaycan'dan ayrıлып Ermenistan'a verilmiştir. Zengezur bölgesi tarih boyunca Azerbaycan'ın öz toprağı olmuştur. Zengezur'da yaşayanların çoğu Azerbaycan Türklerinden oluşmakta idi. Zengezur'da olan bölgelerin adları hepsi Azerbaycan adları olmuştur. Bu nedenle, bu karar vermede Azerbaycan halkına haksızlık ve önyargı önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda bu kararla Azerbaycan coğrafi olarak iki bölgeye ayrıldı. Büyük Türk dünyası iki yere bölündü. Bu adaletsizlikti ve sağalmayan yaradır. Ancak ben tam eminim ki, biz Azerbaycanlılar bütün tarihi topraklarımıza geri döneceğiz." (Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanlığı Sites İlham Aliyev'in Zengezurla bağlı açıklaması, <https://president.az/az/search/index/z%C9%99ng%C9%99zur%20d%C9%99hlizi>).

Sonuç itibariyle her ne kadar şu anda Zengezur bölgesine Ermeniler hâkim olsa da kaynaklar, tarihte bu bölgede hiçbir zaman Ermeniler'in yaşamadıklarını ve Zengezur bölgesinin eski çağlardan beri bir Türk bölgesi olduğunu ortaya koyar. Özellikle 19. Yüzyılın ilk çeyreğinden sonra bu bölgeye yavaş yavaş Ermeniler yerleştirilmeye başlanır, daha sonra da Ermenilerin bu bölgeye hâkim olmasıyla Nahcivan bölgesi Azerbaycan topraklarından ayrılarak Azerbaycan'ın Türkiye ve Türk dünyası ile kara bağlantısı kesilmiş olur (Nəbibəyli, 2000:52; Çapraz, 2012:232; Eliyarlı, 1994:424).

5. Zengezur'un Önemi

Zengezur'un tarihini verirken belirttiğimiz üzere bu topraklar 20.yüzyılın il çeyreğine kadar Türklerin yaşadığı bir bölgedir. Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti kurulmadan önce Rusların teşvikiyle örgütlenen Ermeniler, gruplar halinde silahlanarak Nahcivan'la beraber

Zengezur bölgesine saldırılar düzenlemeye ve özellikle Zengezur bölgesi üzerinde hak iddia etmeye başlarlar.

Zira 1918 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devletinde Zengezur bölgesi, Azerbaycan sınırları içerisinde yer almaktaydı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yıkılıncaya kadar da bu böyle devam etmiştir. Kızıl ordunun 1920 yılının Mayıs ayının başı itibariyle Azerbaycan'ı işgal etmesi üzerine Zengezur bölgesi, Ruslar tarafından Ermenilere hediye edilir. Bunun amacı Anadolu ile Türk dünyasının bağlantısının koparılmasıydı (Şihaliyev, 2016:179).

Böylece 1920 yılının ortalarından itibaren Zengezur bölgesine Ermeniler hâkim olmuş olur. 1980'li yılların sonunda Sovyetler Birliğinin yıkılışına kadar adeta Ermeniler Sovyetlerin desteği ile bu bölgenin DNA'sıyla oynamışlardır. Yani bu süre içerisinde bu bölgede yaşayan Türkler üzerinde uygulanan baskılar neticesinde bu topraklardaki demografik yapı değiştirilmiştir.

Kaynak 1: Azərbycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan (Redaktor: Hacıfəxrəddin Səfərli) Naxçıvan-2010, "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. Kaynak 2: <https://rasulguliyev.wordpress.com/2012/02/10/iskal-olunmus-rayonlar/>

1988-1990 tarihleri arasında Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında çatışmalar yoğunlaşınca Ermeniler Zengezur bölgesine hâkim oldukları için Nahcivan'ın ana Azerbaycan toprakları ile bağlantısı kesilir. Sovyetlerin dağılması üzerine 1991 yılında Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını ilan etmelerinden sonra Nahcivan ile Azerbaycan arasındaki bağlantı İran ve Gürcistan üzerinden gerçekleştirilmeye başlar (Özçelik, 2003:45).

Azerbaycan'ın 44 gün süren İkinci Karabağ savaşında elde ettiği büyük zaferin bölgede yeni fırsatlar açtığını söylemek mümkündür. Bu savaş neticesinde elde edilen en önemli fırsatlardan biri de Zengezur Koridorunun açılması olacaktır (Gök, 2022:112).

Zengezur koridorunun açılması başarılırsa öncelikle Azerbaycan ile Nahcivan Özerk bölgesi arasındaki bağlantı sağlanmış olacaktır. Bu da Azerbaycan'ın "Doğu ile Batı" ve "Kuzey ile Güney" ulaşım koridorlarının oluşmasını sağlayacaktır. Bu koridorun açılması Azerbaycan'a ticari anlamda büyük katkı sağlayacağı gibi ekonomisi güçlenecek ve ülkenin

jeo-ekonomik önemi büyük ölçüde artacaktır. En önemlisi de Türk dünyası Zengezur koridoru ile yeniden birleşmiş olacaktır (Asker, 2021:84).

Bu koridor, Azerbaycan ana karası ile Nahcivan'ı sadece karayoluyla değil demiryolu ile de birbirine bağlayacaktır. Yine bu koridor Azerbaycan'da Nahcivan'a, Nahcivan'dan Türkiye'ye ve oradan da Akdeniz üzerinden diğer batı ülkelerine ulaşımı sağlayarak önemli avantajlar oluşturacaktır. Böylece söz konusu koridorun açılması Azerbaycan'ın siyasi ve stratejik konumunu önemli ölçüde yükseltecek ve ekonomik gücünü artıracaktır (Nazım, 2022:254).

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 29 Haziran 2022 tarihinde Aşabat'ta düzenlenen 6. Hazar Devlet Başkanları Zirvesi'nde yaptığı konuşmada *"Azerbaycan'ın kadim yurdu Zengezur'un artık Türk dünyasını birleştirici rolünü oynayacağını"* dile getirmiştir (<https://avim.org.tr/tr/Bulten/turkmenistan-da-6-hazar-ulkeleri-devlet-baskanlari-zirvesi>). Zira Zengezur Koridoru sadece Kafkaslar için değil, daha geniş anlamda bölge için stratejik öneme sahiptir. Bu koridorun açılması, büyük ekonomik potansiyele ve doğal kaynaklara sahip bölgeyi birbirine bağlayacağından şüphe yoktur. Azerbaycan ve Türkiye cumhurbaşkanları tarafından temelleri atılan yaklaşık 123 kilometrelik Horadiz-Cebrayil-Zengilan-Ağbent karayolunun Fuzuli'nin Ahmedbeyli köyünden başlanarak projelendirilmesi ve uluslararası karayolu standartları bağlamında inşa edilmeye başlanması, bu konuda atılmış önemli bir adımdır. (Hamzatli, 2022:47).

Bu arada yaklaşık 30 yıldır Gürcistan hem Azerbaycan hem de diğer Güney Kafkasya ülkeleri için Avrupa'ya açılan önemli bir kapı olmuştur. Örneğin son yirmi yıla bakıldığı zaman Hazar Denizi'nden Avrupa ve Akdeniz'e taşınan petrol, gaz ve diğer ticari mallar, Dağlık Karabağ bölgesi yerine Gürcistan üzerinden Türkiye'ye oradan da diğer Avrupa ülkelerine ulaşır hale gelir. Şayet Zengezur koridoru açılırsa Gürcistan ve İran topraklarının geçilmesine ihtiyaç kalmayacak ve Türkiye üzerinden Azerbaycan'a doğrudan erişim sağlanabilecektir. Zengezur üzerinden Azerbaycan ile Türkiye arasında oluşacak yeni koridor Bakü-Tiflis-Kars hattından yaklaşık 340 km daha kısa olacaktır. Böylece mesafenin kısalıp ulaşımın kolaylaşması maliyeti düşürecek ve Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ticaret daha da artacaktır. Dolayısıyla Hazar bölgesinde Azerbaycan'ın sahip olduğu doğal kaynaklar Türkiye üzerinden Avrupa'ya kolaylıkla taşınmış olacaktır. Ayrıca güvenli ve kısa olacak bu koridor, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki turizmi de olumlu yönde etkileyecektir. Aynı zamanda bu koridor, sadece Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilere olumlu katkı sağlamayacak, Türkiye'nin diğer Türk Cumhuriyetleri ile doğrudan bağlantı kurmasına yol açacaktır. Özetle Azerbaycan toprağı olan Karabağ'ın kurtarılması ve Zengezur koridorunun açılması hem Azerbaycan hem de Türkiye için yeni gelişme ve umutların önünü açacağından şüphe yoktur (Erarslan-Özdemir, 2021:317).

Zengezur Koridoru. Kaynak: <https://sahipkiran.org/2021/10/25/zengezur-koridoru-2/#prettyphoto/0/>

Bu arada Türkiye'nin Bakü-Tiflis-Kars demiryolundaki yükü hafifletmek için Kars- Nahcivan arasında yeni bir demiryolu inşa etme planı bu konuda önemli bir adım olacaktır. Türkiye'den Nahcivan'a kadar uzanacak olan bu demir yolu hattı, daha sonra İran, Afganistan ve Pakistan'a kadar uzanabilir. Öte yandan Zengezur Koridorunun açılması, söz konusu demiryolunun Azerbaycan'a kadar uzatılmasını dolayısıyla da Türkiye ile Azerbaycan arasındaki bağlantının demiryolu ile de sağlanmasına yol açacaktır (Nəbibəyli, 2000:52).

Bu koridorun Rusya'ya da önemli getiriler sağlayacağı aşikârdır. Azerbaycan demiryollarını kullanan Rus trenleri, Zengezur koridorunu kullanarak Nahcivan'a oradan da Türkiye, İran ve Ermenistan'a giden hatlara kolaylıkla yönlenebilecektir. Aynı zaman da Rusya, söz konusu koridor üzerinden Ortadoğu pazarlarına kolaylıkla ulaşabilecektir (Bozkuş, 2022:130).

Zengezur Koridorunun açılmasının bölge barışının sağlanmasında önemli bir etken olacağı düşünülmektedir. Bölge devletleri arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler daha da gelişecek ve Ermenistan'ın uzun süre çektiği ekonomik sıkıntıların ortadan kalkmasına büyük katkı sağlayacaktır. Zira Zengezur koridorunun açılması ve buradan geçen ulaşım, iletişim ve altyapı projeleri tüm Türk dünyasını birbirine bağlayacak ve Ermenistan için ek fırsatlar sunacaktır. Bu nedenle Ermenistan'ın bu koridorun açılmasına engel olmaması sadece Azerbaycan ve Türkiye için değil kendisi içinde önemli katkılar sağlayacaktır.

Zengezur koridorunun yerel, bölgesel ve kıtalararası olmak üzere üç alanda önemli olduğu söylenebilir. Koridorun yerel düzeyde önemi, yeni ulaşım yolunun geçtiği her ülkede yerel kalkınma için bir uyarıcı görevi görmesidir. Yeni koridorun üç ülkenin de (Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan) az gelişmiş bölgelerinden geçtiğini unutmamak gerekir. Her üç ülkeye ait söz konusu bölgelere de önemli ekonomik katkılar

sağlayacağı aşikârdır. Zengezur koridorunun bölgesel düzeydeki önemi ise birçok farklı yönde bir alternatif olmasıdır. Bunlardan en önemlisi Türkiye ile Orta Asya arasında yeni bir rotanın ortaya çıkmasıdır. Böylece bölgedeki ülkeler arasındaki gerginlikler azalacak yerini gelişen ekonomik ilişkilerden alan iş birliği ortamı oluşacaktır.

Son olarak ise bu koridor, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayacak, yeni fırsatlar ortaya çıkaracak ve Azerbaycan'ın konumunu güçlendirecektir.

6. Sonuç ve Öneri

Netice itibariyle Karabağ bölgesiyle birlikte Zengezur'un da bir Türk bölgesi olduğu ve bu toprakların Azerbaycan'dan koparılıp bilinçli bir şekilde Ermenistan tarafına verildiği ortadadır.

44 Gün süren Karabağ'ın kurtarılması için verilen mücadele, bu konuda önemli fırsatlar açmıştır. Bunların başında da Zengezur Koridorunun açılıp hayata geçirilmesi olacaktır. 10 Kasım 2020'de Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya tarafından imzalanan "Üçlü Bildiri" savaşı sonlandırmıştır. Bildirinin son maddesinde Nahcivan'la Azerbaycan arasındaki karayolunun açılması ile ilgili madde, söz konusu koridorun açılmasını zorunlu kılar.

Yukarıda da belirtildiği üzere Zengezur Koridorunun açılması, Azerbaycan ile Türkiye arasında karadan ulaşımı yeniden sağlayarak her iki ülke arasında ticari, ekonomik, askeri, enerji ve ulaştırma gibi birçok konuda büyük fırsatlar doğuracaktır. Ulaşım Gürcistan üzerinden değil de doğrudan Türkiye ile bağlantılı olan Zengezur Koridoru üzerinden gerçekleşecektir. Bu da yakıttan ve zamandan tasarruf demektir. Aynı zamanda aradan başka bir ülkeyi çıkarıp iki kardeş ülkenin doğrudan birbirine bağlanmasını sağlayacaktır. Yine bu koridor sayesinde Türkiye'den çıkan birisi hiçbir engel ile karşılaşmadan Orta Asya'daki diğer Türk Cumhuriyetlerine kolaylıkla ulaşabileceği gibi bunun tersi de mümkün olacaktır.

Her ne kadar Ermenistan tarafı bunun tam farkında olmasa da bu koridorun açılması Ermenistan ekonomisine de büyük katkı sağlayacaktır. Zira Ermenistan bu yolla Türkiye ile ilişkileri normalleştirmiş ve Türkiye üzerinden bütün dünyaya açılmış olacaktır.

Daha da geniş anlamda Zengezur koridoru sayesinde Asya ile Avrupa adeta birbirine bağlanacak, bölgeler arası yeni fırsatlar ortaya çıkacak özellikle de Azerbaycan, Türkiye ve Ermenistan'ın konumunun güçlenmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Acicbe, C. (2020). The Events in Zangezur From 1918 to 1921 and The Transfer of Zangezur to Armenia. *Review of Armenian Studies*, 42, 151-167.

AGİT resmi internet sitesi, Bişkek protokolü, <https://www.osce.org/az/sg/91994>.

- Aliyev, T. (2017). Karabağ'da Tarihi Anıtlar. Bakü: Elm Yayınları.
- Asker, A. & Özpınar, Z. G. (2021). Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi, Avrasya İncelemeleri Dergisi, 10(1), 83-106.
- Aydın, N. (2013). Türkiye'nin Dağlık Karabağ Politikası. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 9(2), 153-169.
- Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sitesi; Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı, <https://president.az/az/pages/view/azerbijan>.
- Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanlığının Resmi İnternet Sitesi, İlham Aliyev'in Zengezurla bağlı açıklaması, <https://president.az/>.
- Azerbaycan Milli Savunma Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi; Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyevin Nikol Paşinyan'a cevabı, <https://mod.gov.az/az/xeberler-791>.
- Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi: <https://www.stat.gov.az/>.
- Bozkuş. Y. D. (2022). Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri. Journal of Balkan and Black Sea Studies, 8, 127-154.
- Çapraz, H. (2012). 19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası. Belgi Dergisi, 3, 231-240.
- Eliyarlı, S. (1994). Azerbaycan Tarihi. Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı.
- Erarlan, F. & Özdemir, F. N. (2021). Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 129/255: 315-334.
- Garagözov, R. (2013). Bir Kimlik Tespiti, Kolektif Şuur ve Sosyal Bir Travma Olarak Hocalı Faciası. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 9 (2), 140.
- Gök, A. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar. Güvenlik Stratejileri Dergisi (TDT Özel Sayı), 109-145.
- Göyüşüv, R. (1993). Qarabağın Geçmişinə Səyahət. Bakü: Azərneşr Yay.
- Gürel, Z. (2020). Gün Ağarırken Karabağ. 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum/Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(27), 979-994.
- Hacıyev, N. (2005). Dağlıq Qarabağın Tarixindən. Bakü: Gençlik Yay.
- Hacıyev, İ. (2012). Ermenilerin Azerbaycan'a Karşı Toprak İddiaları ve Kanlı Saldırıları. Nahcivan: Ececi yay.
- Hamzatli, M. (2022). Zengezur Koridoru'nun Azerbaycan ve Türkiye'nin Dış Ticaretine Olası Etkileri, (Yüksek Lisans Tezi). Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi.
- Hasanoğlu, A. (2013). Ermeni Sendromu. İstanbul Ofset.
- Hüseynov, Y. (2012). Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesinin Tarihi. Bakü: AMEA yay.
- İmanov, R. (2005). Azərbaycanın Arazi Bütövlüyünə Qəsd- Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakü: Adiloğlu Yay.

- Kengerli, M. (1999). Karabağ Azərbaycan Topraqıdır, Dünya Durdukça da Öyle Olacaktır. Azərbaycan Türk Kültür Dergisi, 330, 7-11.
- Keskin, A. (2022). Millî ve Kültürel Kimlik Sembolizmi Bağlamında Xarıbülbül. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 15 (39), 650-767.
- Kurbanov, E. (1996). Azərbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar. Avrasya Etüdləri Dergisi, 3(4), 20.
- Məmmədov, S. & Məmmədov T. (2018). Dağlıq Qarabağ Həqiqətləri və Beynəlxalq Hüquq. Bakü: Mütərcim yay.
- Mustafayev, B. & Mustafayev, B. (2013). Karabağ'ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 49, 281-294.
- Mustafayev, B. (2011). Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine. Karadeniz Araştırmaları, 29, 25.
- Nağı, A. (2014). Karabağ Savaşı: Kısa Tarihi. Bakü: Elm Yay.
- Nazım, M. (2018). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İşığında: 1918-1920. Bakü: Ulu yay.
- Nazım, M. (2022). Zəngəzur İlçesinde Ermenilər Tarafından İşlenen Terör Katliamları. Bakü: Elm yay.
- Nəbibəyli, Z. (2000). Zəngəzur'un Kısa Tarihi ve Coğrafiyası. Bakü: Kanun yay.
- Özçelik, İ. (2003). Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları. Ankara: Bilge Yayınevi.
- Özdem, A. G. & Yılmazçelik, İ. (2013). İşgal Altındaki Türk Yurdu; Karabağ. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 9(2), 1-30.
- Özgen, C. (2021). 44 Günün Ardından: 2020 Karabağ Savaşı'nın Askeri Açısından Analizi. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7, 104-123.
- Paşayev, A. (2011). Ermenilerin Azərbaycan Halkına Karşı Toprak İddiaları, Soykırımı ve Tehcirleri: XIX-XX Yüzyıl. Bakü: Çarşıoğlu yay.
- Pehlivan, Z. (2016). Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikalarının Sonucu: Karabağ Sorunu. Asia Minor Studies, 4(8), 94-119.
- Pompeyev, Y. (1996). Karabağ Kan İçinde. Azərbaycan Ensiklopediyası. Bakı.
- Rızayev, R. (2020). Azərbaycan Halk Cumhuriyyəti'nin Təşəkkül Aşamaları. Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 5(2), 891-927.
- Rızayev, R. (2021). Ermenistan-Azərbaycan Dağlık Karabağ Çatışması ve Azərbaycan'ı Zafere Götürən Yol. Bakı: Kanun yay.
- Sadıgov, R. (2021). 1918-1920 Yıllarında Karabağ'da Ermeni İsyancıları, Azərbaycan Hükümetinin Toprak Bütünlüğünü Sağlamak için İsyancıları Karşı Mücadelesi. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7(1), 1-17.
- Süleymanov, M. (2014). Gülistan Anlaşması. Bakü: Elm ve Tehsil yay.

- Süleymanzadə, M. (2009). 20 Yanvar: Güllələnmiş qəzet. Bakı: Nurlan neşriyat.
- Şahbazov, A. (2020). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Bakı: Maarif yay.
- Şahinoğlu, E. (2021). Demir Yumruk. Bakı: Kanun yay.
- Şihaliyev, E. (2016). Ermenilerin Nahçıvan İddiaları ve XX. Yüzyıl Başlarında Yapılan Katliamlarda Büyük Güçlerin Rolü. Ermeni Araştırmaları Dergisi, 53, 179.
- Şimşir, B. (2012). Azərbaycan: Kızılordu'nun Azərbaycan'ı İşgali ve Türkiye'nin Tepkisi. Atatürk Dergisi, 1(1), 57-93.
- Talibov, R. (2005). Ermənilərin Dağlıq Qarabağla Bağlı İddialarının Heç Bir Hüquqi Esası Yoxdur. Bakü: Çəşioğlu Yay.
- Terabik, A. (2017). Qarabağ: Qafqazda Sülhə Aparan Yol. Bakü: Qafqaz yay.
- Taşkıran, C. (1995). Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türkmenistan'da 6. Hazar Ülkeleri Devlet Başkanları Zirvesi: <https://avim.org.tr/tr/Bulten/turkmenistan-da-6-hazar-ulkeleri-devlet-baskanlari-zirvesi>.
- Umudlu, V. (2004). Azərbaycan'ın Çarlık Rusyası Tarafından İşgali ve Sömürgeciliğe Karşı Mücadele: 1801-1828. Bakü: Elm yay.
- Ürekli, T. (2020). 28. Yılında Hocalı Katliamındaki Belgesel Fotoğrafların Tarihi Kanıtlığı ve Basın Mensuplarının Tanıklığıyla Değerlendirilmesi. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 124, 163-192.
- Velihanly, N. (2022). Some Of The Historiographical Problems Of Zangezur's History. Review of Armenian Studies, 45, 107-126.
- Yeşilot, O. (2018). Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 43, 187-199.